

УДК 94(477.6):347.453.1]"1921-1928"

Л. Б. Тарасенко

ОРЕНДА ЗЕМЛІ В СЕЛАХ ДОНБАСУ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті йдеться про значення здавання й оренди землі для індивідуальних господарств і соціального розширення селянства Донбасу в роки непу. В перші роки радянської влади земельна оренда була заборонена. Але умови для орендних відносин зберігалися. Оренда була важливим засобом використання земель, які не оброблялися, хоча числилися за хліборобами, котрі не могли їх обробити, оскільки не мали сільськогосподарського реманенту. Важливим було привести у відповідність лишки живого та мертвого реманенту, які малися здебільшого в заможного селянства, з землею, що отримала біднота, але не мала засобів для її обробітку, потрібно було легалізувати орендні відносини. Це й було здійснено партійно-радянським керівництвом навесні 1922 р.

Ключові слова: оренда землі, неп, селянство, соціальне розширення, Донбас.

Сільське господарство нашої країни завжди було найвідсталішою ланкою народногосподарського комплексу. З чималими проблемами стикається воно й сьогодні. З огляду на це, вкрай важливим є звернення до історичного минулого українського селянства, вивчення, критичне осмислення й узагальнення того досвіду, як позитивного, так і гіркого, що накопичувався в доленосні роки його історії, з метою врахування успіхів та недопущення прорахунків у майбутньому. Це визначає інтерес дослідників до всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення специфічних особливостей життя та праці українського селянства в роки нової економічної політики, зокрема, процесів розвитку орендних відносин на селі, чим і обумовлюється актуальність даної проблеми.

До висвітлення її різних сторін у свій час зверталися науковці: В. Калініченко [1, 2], О. Мороз і С. Злупко [3], П. Панченко та В. Шмарчук [4], В. Смирнов [5], колективи авторів [6]. Але деякі аспекти проблеми, зокрема, на місцевому й регіональному рівнях, потребують додаткового вивчення та висвітлення, оскільки залишилися поза увагою дослідників.

Метою даної роботи є дослідження процесів орендних відносин у селах Донбасу протягом нової економічної політики та їхнього впливу на соціальне розширення селянства.

Прийшовши до влади, більшовики скасували приватну власність на землю. За таких умов, коли селяни володіли землею без права купівлі-продажу, неабияке значення для зростання індивідуальних господарств і розширення селянства в роки непу повинні мати здавання й оренда землі, які й за дореволюційних часів сягали на Україні дуже великих розмірів і в економіці хліборобського господарства відігравали досить таки велику роль.

Орендний фонд у 20-і роки ХХ ст. складався з двох частин: по-перше, оренди селянами землі в радгоспах та інших державних організаціях; по-друге, внутрішньої селянської оренди. У зв'язку з тим, що на протязі 20-х років площа орендованих земель державних фондів неухильно зменшувалася, тому з року в рік збільшувався попит на орендовані селянські землі [2, с. 40]. Розвиток орендних відносин, що відбувалися в основному коштом здачі землі дрібними господарствами й оренди останньої великими, виразно позначалися на процесах соціальної диференціації на селі [7, с. 96].

Отже, здавання-оренда державної землі в 20-і роки, як і земельна власність, втрачає свою вагу. Проте вагомим значення набуває здавання й оренда селянських земель. Саме здавання-оренда селянських земель якнайбільше визначала силу й характер соціально економічних процесів, що відбувалися на селі в цей час.

У перші роки радянської влади земельна оренда була заборонена, бо вважалося, що в ній потреби нема, оскільки всі конфісковані нетрудові землі передані трудящому селянству. Але умови для орендних відносин зберігалися. Оренда була важливим засобом використання земель, які пустували, не оброблялись, хоча в деяких випадках числилися за хліборобами, котрі не мали змоги їх обробити [4, с. 148]. Розореним війною, політикою "воєнного комунізму", посухою 1921 року та голодом сотням тисяч селянських господарств потрібні були кошти для відбудови власного господарства і для прожитку. Окрім того, на селі зберігалися господарства, що мали лишки реманенту і худоби. Отже, незважаючи на заборону, оренда землі продовжувала існувати в прихованих формах, правда, на значно менших площах, ніж до революції [2, с. 37-38].

Для того, щоб привести у відповідність лишки живого та мертвого реманенту, які малися, головним чином, у заможного селянства, з землею, що отримала біднота, але не мала засобів для її обробітку, потрібно було легалізувати орендні відносини. Це й було здійснено партійно-радянським керівництвом навесні 1922 р.

Селянство намагалося приховати орендні відносини від людського ока і, в першу чергу, від влади. Це давало можливість уникнути зарахування до стану куркульства з усіма наслідками, що з цього випливали. До того ж, заможні верстви змушували бідноту не реєструвати угоди на оренду, оминали закон про сплату сільськогосподарського податку, і тому фінансові органи були позбавлені можливості обкладати податком господарства, що отримували прибуток від експлуатації землі бідняцьких господарств [8, арк. 39].

Здавання всієї або частини землі в оренду держава допустила для господарств слабких. При цьому держава оберігала інтереси бідноти, яка змушена була здавати землю в оренду, та слідувала за тим, щоб в

одних руках не концентрувалося багато землі. По-перше, оренда дозволялася тільки трудова, тобто орендувати землю можна було лише в такій кількості, яку господарство могло обробити своїми зусиллями [9, с. 3]. По-друге, згідно з постановою засідання комісії з голів НКЗ та НКП від 7 травня 1923 року при здаванні селянських земель в оренду обов'язок сплати податку за здані в оренду ділянки землі падав на орендаря землі. Ставка податку вираховувалася по ставці здавця [10, арк. 20].

У деяких округах Донбасу всередині 20-х рр. в орендні угоди було втягнуто господарств: у Луганській окрузі – 6,8% здавали, 9,6% орендували землю; у Маріупольській – відповідно 6,7% та 11,9%; у Сталінській – відповідно 7,5% та 8,9%; у Старобільській – відповідно 6,8% та 4,2% [11, с. 96]. У середньому по Донбасу здавали землю 8,0% та орендували 8,7% селянських господарств. Щодо земельних площ, то їх було орендовано в Артемівській окрузі – 14 299 дес., в Луганській окрузі – 22 936 дес., в Маріупольській – 26 421 дес., в Сталінській – 19 784 дес., в Старобільській – 9 749 дес., в цілому по Донбасу кількість орендованої землі в 1925-1926 рр. складала 93189 дес. [11, с. 96]. У 1929 р. площа орендованої землі становила 93 774 дес., що складало 4,34% від загальної площі польових посівів [12, арк. 17-57].

У середньому по Донбасу вдвічі збільшився відсоток господарств, які орендували землю: від 6,4% в 1924 р. до 12,7% у 1928 р. Загалом це відповідає загальній українській тенденції: 4,9% в 1924 р. та до 9,1% у 1928 р. Збільшення набував також відсоток господарств, які здавали землю в оренду. До того ж потрібно додати, що дані весняних опитів дуже зменшували відомості про оренду [13, с. 322]. Вірогідно, що й тих, і інших було більше за рахунок масових явищ прихованої оренди, до якої вдавалися селяни з метою уникнення оподаткування [14, арк. 71]. В умовах товарного виробництва орендувати землю ставало все вигідніше, бо за екстенсивного господарювання це сприяло підвищенню заможності частини селянських господарств. Окрім того, до здавців попали самі лише здавці-селяни, а до орендарів не тільки орендарі селянських земель, але й ті, що орендували землі неселянські, тобто, державні. Особливістю здавання-оренди землі в Донбасі був значно більший відсоток господарств, що здавали й орендували землю, ніж в середньому по Україні.

Потрібно зазначити, що, розвиваючись протягом усього непу, оренда землі була вигідною, звичайно, для тих господарств, що мали засоби виробництва – живий та мертвий реманент. Як правило, це були сильні господарства, але їм бракувало посівної площі, щоб якнайефективніше використовувати наявну тяглову силу та реманент. Оренда землі власниками живого та мертвого реманенту мала підприємницький характер, вона сприяла розширенню та укріпленню їхніх господарств, підвищенню товарності, й, відповідно, заможності, виокремлюючи їх серед інших господарств та, як наслідок, призводячи до диференціації селянства. Цікаво, що чим крупніше було господарство, тим більшої оренди воно потребувало, намагаючись зміцнитися коштом оренди. Цей факт вказує на загальну тенденцію міцного господарства тим чи іншим шляхом зосередити в своїх руках якнайбільше землі. Це був закономірний процес акумуляції землі в господарствах, що володіли необхідними засобами для обробітку землі [3, с. 89].

Головним здавцем землі в селах Донбасу була майже половина господарств бідняцької групи – 48,9% господарств без посіву та з посівом до 3 десятин, з великопосівних господарств із посівом вище 15 десятин здавали землю в оренду тільки 1,3% господарств [15, арк. 67]. Зі зростанням заможності кількість господарств-здавців землі різко скорочується: більш ніж у 9 разів у групах з посівом 3-9 десятин, більш ніж у 22 рази – у групі з посівом 9-15 десятин, більш ніж у 37 разів у групі з посівом вище 15 десятин. Взагалі бідняцькою групою здавалося 63,3% всієї зданої в оренду землі [15, арк. 67]. Для бідноти здавання землі в оренду не могло мати підприємницького характеру, бо землю в оренду бідняцькі господарства здавали від скрути, по дешевій ціні, щоб хоч якось вижити [14, арк. 71]. Значна кількість землі здавалася в оренду членами КНС, жінками-вдовами, які мали багато дітей, тощо [16, арк. 103].

Отже, в оренді-здаванні землі, що існували на протязі 20-х років, брали участь практично всі категорії господарств: бідняцькі, середняцькі, заможні. Але незмінним було те, що по-перше, здавцями землі в оренду виступали, головним чином, бідняцькі господарства, і відсоток господарств, що здавали землю, зменшувався зі зростанням заможності господарств; по-друге, орендували землю переважно міцні господарства – власники робочої худоби та сільськогосподарського реманенту – й відсоток господарств із орендою землі зростав у відповідності до зростання їх заможності. До того ж, міцне селянство з розрахунку на одне господарство в середньому орендувало в декілька разів більше землі, ніж представники інших груп. У такому разі мусимо визнати, що для заможних та вищесередніх господарств оренда землі мала підприємницький характер. Вона давала можливість підвищити виробництво, отримати прибуток, зміцнити економічне та соціальне становище. Для господарств-здавців, якими в основному були бідняцькі господарства, що не мали сільськогосподарського реманенту, оренда не мала підприємницького характеру, бо здавання землі в оренду давало лише можливість ледь-ледь полегшити існування.

Вагоме значення для господарств мали строки здавання-оренди землі. У роки непу в Україні застосовувалися два типи оренди: короткотривала (1-2 роки) та довготривала (від 3 до 6 років) [4, с. 148]. Бідняцькі господарства намагалися здавати землю в оренду на короткий термін. У часи непу тяжіння до короткостроковості селянського здавання землі – річ цілком природна, оскільки бідний селянин, не маючи робітників, або робочої худоби й реманенту, або назвавши випадковий заробіток, здає свою землю, але через рік його становище може змінитися. Зі збільшенням селянського здавання землі оренда стає майже виключно короткотермінова [17, с. 139-140]. Однорічна оренда в Україні характеризувалася показами 80% кореспондентів, а оренда більш, ніж на один рік – 20% [17, с. 114].

Така ж тенденція існувала в 1924 році і в селах Донбасу. Зокрема, 80% господарств Луганської округи орендували землю на один рік, 20% на термін більше одного року [18, арк. 121]. Таким чином, тенденція переважання однорічної оренди землі над довготривалою зберігалася.

Для заможного господарства вигідно було орендувати землю на довгий термін, це б дозволяло йому розвиватися більш прискореними темпами. Але державні обмеження в інтересах бідного селянства стримували розвиток довгострокової оренди. Ця обставина заважала постійному використанню орендних ділянок і довгочасній концентрації їх в одних і тих самих руках, в чому були зацікавлені заможні господарства [8, арк. 39]. Отже, чим крупніше господарство, тим на більш тривалий термін воно бажало орендувати землю. Все це вказувало на загальну тенденцію великого господарства тим чи іншим шляхом зосередити землю в своїх руках, при чому, на досить тривалий термін. Це б дозволило інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво, що призвело б до значного підвищення товарності селянського господарства та, відповідно, до отримання прибутків. Короткостроковість же оренди стримувала зазначені процеси, проте вела до хижацького виснаження ґрунту, що було невігідно, в першу чергу, здавцям.

Серед показників, що були вагомими для господарства, яке орендувало землю, мала значення кількість орендованої землі. В даному випадку спостерігаємо велику відмінність щодо кількості орендованої землі для різних господарств за рівнем їх заможності. Кількість орендованої землі залежала від наявності живого та мертвого реманенту, а його, як уже зазначалося, заможніші господарства мали в приватній власності, тому й орендували вони землі більше за інші – 6,5 десятини в середньому на одне господарство, в той час, як господарства вище середні – 2,7 десятини, середняцькі – 1,8 десятини, бідняцькі – 0,9 десятини [15, арк. 67]. Отже, чим заможнішим було господарство, чим більше воно мало сільськогосподарського реманенту, тим більшої оренди землі потребувало, бо селянська підприємливість не могла допустити неефективного використання реманенту тільки у власному господарстві.

Заможні селяни диктували й умови здавання землі в оренду. Встановлювалися різні види оплати за оренду землі: грошима або натуральними продуктами; оренда за обробіток; оренда за частину врожаю; за сплату продподатку, змішана тощо [4, с. 148]. Необхідно також додати, що різноманітність умов оренди не давала можливості забезпечити інтереси як маломіцного господаря, що здавав землю в оренду, так і держави – до таких висновків приходили представники влади [8, арк. 90].

Прибутки від прихованої оренди значно зростали у випадку нелегальних угод через мафіозно-кримінальні структури та посередників так званого “чорного ринку”. Це підштовхувало селян до правопорушень в економічній галузі, оскільки при діяльності “на законних підставах” їм важко було розраховувати навіть на незначну частку таких коштів [5, с. 93].

Більшовицька влада констатувала масові явища прихованої оренди в селах Донбасу. Міцні господарства ухилялися від обкладання орендованої землі, ставили бідноті умови не реєструвати угоди на оренду землі та залишати сплату сільгосподатку за здавцем. В іншому випадку вони відмовлялися брати землю бідноті в оренду і бідняцькі господарства, не віднайшовши інших можливостей, йшли на ці умови змушено. Тому за прихованої оренди бідняки змушені здавати по дешевій ціні свою землю, залишаючи сплату податку за собою, що не давало можливості останнім отримати належний економічний ефект в своєму господарстві, чим збільшувався термін його укріплення, а також збільшувався час необхідності здавання землі в оренду. Орендар за такого становища отримував велику економічну вигоду, обходив закон про сплату сільгосподатку і фінансові органи фактично були позбавлені можливості обкладати господарства, які отримували прибуток від експлуатації (таким терміном називали оренду партійно-господарські чиновники) землі бідняцьких господарств [14, арк. 71]. Говорячи сучасною мовою, така собі, тіньова діяльність міцного селянського господарства сприяла підвищенню його заможності. Радянська влада встановила такі “законні підстави” підприємницької діяльності селянина, зокрема, оренди землі, що орендареві невігідно було реєструвати угоди оренди через високе оподаткування.

Якщо ж порівнювати кількість здавців та орендарів, то до революційних часів і за часів непу число орендарів перевищувало число здавців. В першому випадку це було пов'язано з тим, що головна маса здаваної землі належала невеликому гурту заможних і середніх землевласників, орендарями ж було багатомільйонне селянство. В другому випадку головним джерелом здавання є селяни, а орендарями були не тільки орендарі селянських земель, але й ті, що орендували землі неселянські. Також не зважаючи на невеликі розміри здаваної землі, вона розподілялася поміж більшим числом орендарів, відбувалося розпорощення селянських наділів. Потрібно зазначити, що для сильних селянських господарств і для всіх тих, що колись мали нехліборобські джерела нагромадження, майже єдиним шляхом до нього залишилося поширення оранки, що можливе лише за допомогою оренди.

Беручи до уваги, що вирішальне значення для розвитку селянських господарств завжди мала наявність землі, за свідченням джерел, в умовах відсутності приватної власності на землю здавцем земель в оренду було маломіцне селянство, при чому здавання землі не несло підприємницького характеру, а було тимчасовим явищем, що викликалося нехваткою живого та мертвого реманенту та дальнотемеллям.

Малися в наявності і суборендні відносини, коли орендна плата в грошах, особливо розповсюджена в місцевостях, де малися побічні заробітки та відхожі промисли, була заниженою, при чому в цьому відношенні найбільш беззахисними були господарства вдів та сиріт [14, арк. 71].

Саме в передачі землі до “третьох рук”, що характеризувалася як зазначена вище суборенда, полягали численні випадки порушень Земельного законодавства. Практика суборенди офіційно визнавалася однією з найбільш протиправних і з нею велась постійна боротьба, що мала неоднозначні результати та наслідки [5, с. 94].

Орендарями землі й тут являлися середні та заможні верстви селянства і оренда для них слугувала для розширення та покращання своїх господарств, стимулювала посилення економічної міці останніх та впливала на соціальне розшарування села.

Починаючи з 1928 р. питомо вага господарств-здавців землі почала зменшуватися. Без сумніву, це результат зменшення попиту на землю з боку заможніших груп селянства, що під тиском надзвичайних заходів при хлібозаготівлях почали скорочувати оренду землі. Більше того, починаючи з 1928 року, заможні багатопосівні групи селян почали самі розширювати практику здавання в оренду землі. Це теж наслідок тиску на заможні господарства в 1928-1929 рр. [2, с. 42-43].

Таким чином, оренда землі являла собою один із шляхів, яким посилювали своє господарство середняки та заможне селянство, котрі мали внадлишку сільськогосподарський реманент. Для них оренда слугувала розширенню та покращанню господарств, стимулювала посилення їх економічної міці, тому носила підприємницький характер. Здавали ж землю в оренду маломіцні безінвентарні господарства, для яких, звичайно, здавання не могло мати підприємницького характеру. Часто заможники вимушували бідняків не реєструвати умови оренди, отримуючи, таким чином прибуток від прихованої оренди землі. Зазначене виступало фактором впливу на соціальне розшарування селянства.

Подальші розвідки будуть спрямовані на дослідження проблем забезпеченості селянських господарств Донбасу робочою худобою в роки непу та відносин між селянством і владою в цей же період.

Джерела та література

1. Калініченко В. Оренда землі в українському селі в роки непу / Калініченко Володимир // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16 / Відп. ред. В.А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 27-43.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історично-економічні дослідження / Калініченко В.В. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
3. Мороз О. Українське селянство I пол. ХХ століття. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – Львів: Універсум, 1997. – 165 с.
4. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А Шмарчук. – Київ: Знання, 2000. – 343 с.
5. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / Смирнов В.М. – Харків, Майдан. – 2002. – 304 с.
6. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с.: іл.
7. Подвинський О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їх розвитку / Подвинський О. – Харків: "Радянський селянин", 1929. – 124 с.
8. Держархів Луганської обл. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 55. – 101 арк.
9. Аренда и наемный труд // Красный пахарь. – 1922. – 1 февраля. – № 6.
10. ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 1466. – 42 арк.
11. Україна. Статистичний щорічник. 1926 р. – Харків, 1926. – 407 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 1. – Спр. 4647.
13. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип. I. – Х.: "Господарство України", 1929. – 348 с.
14. Держархів Луганської обл. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 125. – 74 арк.
15. Держархів Донецької обл. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 499. – 233 арк.
16. Держархів Луганської обл. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 56. – 246 арк.
17. Гуревич М.Б. Питання сучасного сільського господарства України. З передмовою М.М. Вольфа / Гуревич М.Б. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – 182 с.
18. Держархів Луганської обл. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 20. – 179 арк.

Тарасенко Л. Б. Аренда земли в селах Донбасса в годы новой экономической политики

В статье идет речь о значении сдавания и аренды земли для индивидуальных хозяйств и расслоения крестьянства Донбасса в годы нэпа. В первые годы советской власти аренда земли была запрещена. Но условия для арендных отношений сохранялись. Аренда была важным способом использования земель, которые не обрабатывались, хотя числились за хлеборобами, которые не могли их обработать, поскольку не имели сельскохозяйственного инвентаря. Для того, чтобы привести в соответствие излишки живого и мертвого инвентаря, который имелся преимущественно у зажиточного крестьянства, с землей, которую получила беднота, но не имела средств для ее обработки, необходимо было легализовать арендные отношения. Это и было осуществлено партийно-советским руководством весной 1922 г.

Ключевые слова: аренда земли, нэп, крестьянство, социальное расслоение, Донбасс.

Tarasenko L. B. Lease of land in the villages of Donbass during the New Economic Policy

The article is about the importance of handing in and lease land for individual households and stratification of the peasantry in the Donbas during the New Economic Policy (NEP). In the first years of Soviet power land lease was banned. But the conditions for the lease remained. Rent was an important means of land use that has not been treated, but was listed by farmers who could not process them because they do not have agricultural implements. To align residues living and dead stock, which had mainly wealthy peasants, and land, which received poor, but do not have the means to its cultivation, it was necessary to legalize leases. This was done the party and the Soviet leadership in the spring of 1922.

Keywords: land rent, NEP, peasants, social stratification, Donbass.